

ways of their solutions; the necessity and role of conduct in higher educational establishments special subjects which would provide this education.

О. Л. Томіліна (м. Київ)

ЗАВДАННЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. Ставлення людини до довкілля, його цінність, розуміння та усвідомлення відповідальності за його збереження, визначається змістом та спрямованістю екологічних уявлень в рамках розвитку екологічної свідомості особистості. Реалізації екологічної поведінки людини, її взаємодія з природою активно впливає на розгортання тієї, чи іншої екологічної ситуації. Відповідно, значущість постановки та вирішення проблеми розвитку екологічних уявлень й екологічної свідомості особистості виступає важливим завданням у процесі вирішення питання щодо оптимізації екологічної поведінки людини.

Особливої значущості зазначена проблема набуває у світлі вивчення духовності особистості, оскільки в сучасному світі ми спостерігаємо прогресивне зростання екологічної кризи на фоні загальної втрати духовних орієнтирів або їх викривлення. На перший план в цьому контексті виходять питання щодо місця та ролі екологічних уявлень особистості в структурі її духовної свідомості.

Аналіз публікацій з проблеми дослідження. У зарубіжних та вітчизняних дослідженнях проблема розвитку екологічних уявлень та екологічної свідомості постає у таких основних аспектах: уявлення про те, що людина реально живе не в «фізичному світі», а в «екологічному світі» (Ф. Сен-Марк, Е. Л. Райх, В. Хесле, С. В. Шмалей) в розумінні екологічної свідомості як системи екологічних уявлень та ставлень до природи, усвідомлення загального взаємозв'язку та взаємообумовленості всього існуючого (С. Д. Дерябо, В. А. Ігнатова, В. А. Ясвін.); дослідженні системної моделі, типології, структури та механізмів формування екологічних уявлень (Н. Г. Васильєв, І. П. Герасимов, А. Н. Кочергін, Б. Т. Лихачов, Ю. Г. Марков, С. С. Шварц); духовні чинники, які є значущими у формуванні екологічної свідомості, побудові текологічних явлень, що лежать в основі екофільної поведінки людини, спрямованої на збереження довкілля, конструктивну взаємодію людини з природою, її глибоке усвідомлення своєї відповідальної позиції, як суб'єкта життєдіяльності (Г. де Віт, С. Гроф, В. С. Красаченко, Д. Ж. Маркович, С. О. Ставицька, В. А. Ясвін та ін.).

Проведений аналіз наукової літератури із зазначеної проблеми засвідчив, що існує досить незначна кількість досліджень, присвячених вивченню психологічних особливостей екологічних уявлень особистості у межах її духовної свідомості.

Метою статті є теоретичний аналіз та узагальнення підходів щодо проблеми розвитку екологічних уявлень та екологічної свідомості особистості, зокрема і в контексті її духовності.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо наше дослідження з розгляду наукових підходів до питання екологічних уявлень та екологічної свідомості особистості, а також визначимо їх психологічний зміст.

С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін розуміють екологічну свідомість як систему екологічних уявлень та ставлень до природи у їх сукупності з відповідними стратегіями та технологіями взаємодії з довкіллям [7; 31].

Від народження до смерті людина знаходиться у певному екологічному просторі, який на неї впливає, при цьому, і сама людина формує навколишній простір - будує або руйнує його. Від того, як людина сприйматиме довкілля, місце в якому вона живе, як впливатиме на нього, будучи сама об'єктом впливу, залежатиме її фізичний і психологічний стан.

На даному етапі розвитку суспільства постає потреба у формуванні екологічної свідомості екоцентричного типу. Тобто, такої системи уявлень про навколишній світ,

відповідно до якої вищою цінністю є гармонійний розвиток людини і природи, що є елементами єдиної системи. Мета взаємодії, при цьому, визначається екологічним імперативом: правильним і дозволеним є те, що не руйнує екологічну рівновагу; етичні норми і правила однаковою мірою поширюються на взаємодію як між людьми, так і зі світом природи; діяльність з охорони природи продиктована необхідністю зберегти її заради неї самої [1; 4; 12; 14;].

У США та Європі екологічний підхід у психології (Ecological approach) почав формуватися наприкінці 60-х рр. Вихідним положенням даного підходу є уявлення про те, що людина реально живе не в «фізичному світі», а в «екологічному світі». Принциповим в екологічному підході є уявлення про те, що «суб'єкт» і «навколишній світ» не можна уявити один без одного: світ, у якому реально діє суб'єкт існує сам по собі (в собі і для себе), незалежно від наявності суб'єкта, який його сприймає [15; 16; 20; 27].

У вітчизняній науці екологічна психологія (або психологія екологічної свідомості) почала формуватися на початку 90-х рр. на фоні усвідомлення того, що екологічну кризу неможливо перебороти без зміни пануючої екологічної свідомості, яка є її «психологічною базою» [8; 13; 19].

Ключовою проблемою екологічної психології є дослідження індивідуальної і групової екологічної свідомості. Під екологічною свідомістю розуміється сукупність екологічних уявлень існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею. Таким чином, предметом дослідження в екологічній психології є екологічна свідомість, розглянута в соціогенетичному, онтогенетичному і функціональному аспектах. Формування екологічної психології як самостійної галузі було обумовлено тим, що «світ природи» займає проміжне положення між «світом речей» і «світом людей» [4; 8; 11; 12].

З одного боку, взаємодії з природними об'єктами властиві такі особливості і закономірності, які не можуть виявлятися, коли людина стикається з «речами». Так спілкування зі своєю улюбленою свійською твариною, що сприймається як член сім'ї, це процес, який відрізняється від взаємодії, наприклад, із письмовим столом, нехай навіть і дуже зручним.

З іншого боку, воно не може бути ототожнене зі спілкуванням тієї ж людини зі своєю дитиною. Іншими словами, для адекватного опису та аналізу взаємодії людини з природними об'єктами або природними комплексами в одних випадках досить концептуального і понятійного апарату, а в інших - необхідно застосування апарату соціальної психології, психології особистості.

В екологічній психології виділяється чотири основних напрямки досліджень свідомості: у цілому, підструктури екологічних уявлень; підструктури суб'єктивного ставлення до природи; підструктури стратегій; технології взаємодії з природою. У даний час термін «екологічне уявлення» застосовується в науковій літературі для позначення ряду близьких, але не тотожних галузей досліджень: психологічної екології, психології навколишнього середовища, екологічного підходу в психології та власне екологічної психології (психології екологічної свідомості), що мають самостійні предмети досліджень, свої завдання і методологічні особливості [8; 13; 14; 16; 17; 20].

При аналізі розвитку екологічних уявлень в процесі соціогенезу екологічної свідомості в різні епохи прослідковується властива їм специфіка уявлень, відношень, стратегій і технологій взаємодії з природою, визначаються основні тенденції розвитку, виявляються їх рушійні економічні, культурні, політичні та інші фактори. Тому екологічна психологія ґрунтується на результатах досліджень, які отримані на базі таких наук, як філософія, культурологія, історія, соціологія, політологія, а також різних галузей психологічної науки: історичної і соціальної психології, етнопсихології та ін. [2; 13; 16; 17; 19; 23; 27].

Розробляється типологія як індивідуального, так і історично сформованої суспільної екологічної свідомості. Аналізується структура екологічних уявлень, розробляється її системна модель. Розглядається якісна специфіка суб'єктивного ставлення до природи, розробляється система його параметрів і типологія, створюється психологічна

характеристика різних типів ставлення до природи. Досліджуються різні варіанти існуючих стратегій і технологій взаємодії людини з природою. При вирішенні цього завдання екологічна психологія використовує результати досліджень з культурології і соціальної екології, психології особистості [1; 13; 23; 28].

Насьогодні, активно проводиться аналіз розвитку екологічних уявлень в процесі онтогенезу; досліджуються якісні характеристики і динаміка в онтогенезі уявлень про природу і взаємозв'язки людини з природою, образ і місце природи в образі світу особистості; аналізуються фактори, що визначають розвиток суб'єктивного ставлення до природи в процесі онтогенезу, його специфіка на кожному віковому етапі. При вирішенні цих завдань використовуються методи психодіагностики, результати досліджень з вікової та педагогічної психології [3; 6; 7; 12;].

Відповідно до завдання аналізу механізмів формування і функціонування екологічної свідомості розглядаються механізми формування екологічних уявлень, їх роль у регуляції діяльності пов'язаної з окремими природними об'єктами і природою в цілому. Зокрема, наявних у людини екологічних установок, дії різних перцептивних феноменів (явищ ідентифікації, емпатії стосовно природних об'єктів і т. п.), досліджуються можливість, умови і механізми сприйняття природних об'єктів у якості суб'єктів, їхнього впливу на особистість у ситуаціях реальної та ідеальної взаємодії. Аналізується мотивація екологічної поведінки, фактори, які визначають вибір стратегії та технологій взаємодії з природою. Для цього екологічна психологія використовує дані педагогіки, семіотики, етології, кібернетики, а також психології сприйняття, психосоматики, етнопсихології, порівняльної психології та ін.. Відповідно до завдання аналізу індивідуальної і групової специфіки розвитку екологічних уявлень вивчаються особливості екологічної свідомості в різних соціально-професійних групах. Встановлюються взаємозв'язки між соціально-професійною приналежністю і специфікою системи екологічних уявлень, що властива кожній групі і окремим її членам. Визначаються особливості та структура параметрів суб'єктивного ставлення до природи. При цьому використовуються методи психодіагностики, результати досліджень з соціології, диференціальної і соціальної психології [1; 7; 9; 10; 19].

Особливим завданням екологічної психології є дослідження тих психологічних функцій, які може здійснювати взаємодія людини зі світом природи, її вплив на розвиток особистості, створення на цій основі методів психокорекційної і психотерапевтичної роботи. При вирішенні цього завдання екологічна психологія використовує результати досліджень з фізіології, педагогіки, соціології, вікової, соціальної психології і психології особистості, психології навколишнього середовища, психотерапії [7; 9; 11; 22; 26; 27; 30].

На думку В. А. Ясвіна, центральним поняттям у психології екологічної свідомості є поняття «світ природи», психологічний зміст якого відображає сутність суб'єктивного сприймання людиною довкілля. «Світ природи» розуміється як сукупність конкретних, емоційно забарвлених та суб'єктивно значущих природних об'єктів та комплексів, які представлені у власній одиничності та неповторності. На відміну від «природного середовища», яке функціонує у сфері матеріального, «світ природи» існує в уявленнях людини, в сфері ідеального та конститується у свідомості особистості [31, с. 24].

За результатами детального вивчення психологічного ставлення людини до довкілля, В.А.Ясвін виділяє наступні методологічні особливості психологічного дослідження екологічної свідомості особистості: по-перше, довкілля розглядається саме як «світ природи», а не як «природне середовище»; по-друге, ключові значення мають суб'єктивні зв'язки людини та довкілля, а не об'єктивні; по-третє, дослідження особливостей взаємодії людини та природи спирається на методологію соціальної психології та психології особистості [31с, 26].

В дослідженні В. А. Ігнатової екологічна свідомість особистості розглядається як система поглядів на зовнішній світ, яка базується на уявленнях про його цілісність, усвідомлення загального взаємозв'язку та взаємообумовленості всього існуючого [9].

Отже, розвиток екологічних уявлень особистості та формування екологічної свідомості супроводжуються глибоким усвідомленням цінності природи, власної включеності у її систему, відповідальної, осмисленої позиції у ставленні до довкілля.

Одним зі споріднених, синонімічних понять, які вживаються під час дослідження екологічної свідомості особистості, виступає поняття *екологічної духовності*, зміст якого визначається усвідомленим, бережливим ставленням до довкілля. Поряд з екологічною духовністю розглядають також «екофільну поведінку» та «екологічне сумління» (здатність людини відрізнити добро та зло по відношенню до природи).

Екологічна духовність виступає невід'ємною частиною світосприйняття, незалежно від його релігійного чи матеріалістичного спрямування. Що стосується релігійного світосприйняття, етико-екологічні закони, що містяться в релігійних писаннях є загальними для всіх віруючих та спрямовані на підтримання взаємовідносин із довкіллям, його збереження та природне відтворення. Щодо матеріалістично спрямованого світосприйняття, духовні аспекти екологічної свідомості реалізуються у різних суспільних екологічних рухах та заходах, які також орієнтовані на збереження довкілля як місця існування людства. У світовій практиці охорони довкілля існує загальноприйнята «етика дикої природи», яка передбачає повагу до природи, визнання свободи та прав існування дикої природи як священного простору[21].

Таким чином, людина від стану, коли вона не виділяє себе зі світу, через протиставлення себе матеріальному світу приходить (може прийняти в процесі розвитку) до злиття з духовним світом. Цей розвиток і включає, передусім, розвиток її екологічних уявлень та екологічної свідомості, які на кожному етапі життєвого шляху досягають певного рівня, що визначає і визначається, одночасно, рівнем духовної самосвідомості [24].

Наші уявлення про людину, про світ і Бога спільно визначають наше ставлення до реальності й зокрема до природи, до світу в якому ми живемо.

С. Гроф і Г. де Віт підкреслюють важливість духовності для набуття повної людськості. За переконаннями обох авторів, духовність не розвивається сама по-собі, оскільки є аспекти духовності, що йдуть проти біологічного й поточного культурного ґрунту (тим паче, коли культура базується на матеріалістичній науці й економічних відносинах). Тому, необхідна праця і наполегливість в розвитку власної духовності [5; 32].

Висновки. Духовний розвиток – це поступове збагачення й сходження до вищих цінностей. Процес духовного розвитку є одночасно й процес співвідношення своїх дій з моральними, етичними й естетичними критеріями, процес осмислювання й переживання свого буття й взаємин зі світом людей і речей, світом природи і соціуму, що реалізується через ієрархію наявних у людини потреб та відповідну мотивацію [24].

Отже, духовні чинники є значущими у формуванні екологічної свідомості, побудові таких екологічних явлень, які лежать в основі екофільної поведінки людини, спрямованої на збереження довкілля, конструктивну взаємодію людини з природою, її глибоке усвідомлення своє відповідальної позиції, як суб'єкта життєдіяльності.

Література

1. Багоцкий С. В., Топников В. Е. Экологическая специализация в средней школе//Биология в школе. 1993, №5. - С.30-34.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII.М.: Мир, 1986. Т. 1. - 624 с.
3. Выготский Л. С. Проблемы психического развития ребенка// Л. С. Выготский. Избранные психологические исследования. М. : Мысль, 1959. - С.386-506.
4. Герасимов И. П. Методологические аспекты экологизации современной науки//Вопр.философии. - 1978, №11. - С. 61-72.
5. Гроф К. Неистовый поиск себя: Руководство по душевному росту через кризис к трансформации / К. Гроф, С. Гроф; [пер. с англ.]. – М.: Изд-во Трансперсон. ин-та, 1996. – 342 с.
6. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте. // Вопр.психол. 1992, № 1-2. - С.6-15.

7. Дерябо С. Д. Ясвін В. А. Экологическая педагогика и психология // С. Д. Дерябо, В. А. Ясвін. - Ростов-на-Дону: Феникс. 1996. – 436 с.
8. Зербино Д. Д. Антропогенные экологические катастрофы. К.: Наукова думка, 1992. – 265 с.
9. Игнатова В. А. Формирование экологической культуры учащихся: теория и практика / В. А.Игнатова //Формирование экологической культуры учащихся: проблемы и перспективы. – Тюмень: Изд-во ТГУ, 1998. – С. 37-43.
10. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика. М.: Просвещение, 1991. – 116 с.
11. Казначеев В. М. Очерки экологии человека. - Л.: Наука, 1978. - 264с.
12. Кочергин А. Н., Марков Ю. Г., Васильев Н. Г. Экологическое знание и сознание. М.: Педагогика, 1987. – 224 с.
13. Крисаченко В. С. Екологічна культура. Київ., 1996. – 318 с.
14. Крисаченко В. С. Людина і біосфера (екологічна антропологія). К., 1998. - 512 с.
15. Кууси П. Этот человеческий мир. М.: Мир, 1988. – 368 с.
16. Леви-Строс К. Структурная антропология.М.: Мир, 1983 . - 228 с.
17. Лейбин В. М. "Модели мира" и образ человека. М.: Наука, 1982. -380с.
18. Лихачев Б. Т. Экопсихотерапевтические аспекты воспитания// Педагогика. 1995, №1. - С.48-62.
19. Маркович Д. Ж. Социальная экология. М.: Просвещение, 1991.
20. Райх Е. Л. Географические аспекты оптимизации системы "человек-природная среда" (антропоэкологический подход). М.: Наука, 1978. - 141с.
21. Религиоведение / Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. – 1256 с.
22. Роджерс Н. Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств.//Вопр.психологии. - 1995. № 1. - С. 132-139.
23. Сен-Марк Ф. Социализация природы. М.: Прогресе, 1977. – 440 с.
24. Ставицька С. О.
25. Трубликов Н. Н. Время человеческого бытия.М.: Наука, 1987.-256с.
26. Фромм Э. Иметь или Быть. М.: Мир, 1986. - 238 с.
27. Хесле В. Философия и экология. М.: Прогресе, 1993. – 274 с.
28. Шварц С. С. Проблемы экологии человека// Вопр. философии. - 1974, № 9. -С.102 - 110.
29. Шмалей С. В. Антропоэкологический путеводитель. Деп. ЦНТБ Украины. – 1996. – 178 с.
30. Ясвін В. А., Дерябо С. Д. Методика проведения эколого-психологического тренинга //Школа здоровья, 1995, №2. - С. 114-121.
31. Ясвін В. А. Психология отношения к природе. - М.: Смысл, 2000. – 456 с. – С.26.
32. Н. de Wit, "De verborgen bloei,1999. - P. 38-77.

У статті представлено аналіз проблеми розвитку екологічних уявлень та екологічної свідомості особистості з точки зору тих завдань, які стоять на сьогодні перед кожною особистістю та людством вцілому. Теоретично окреслено основні завдання розвитку екологічних уявлень та екологічної свідомості. Також акцентовано увагу на проблемі взаємозв'язку екологічних уявлень й екологічної свідомості з розвитком духовності особистості.

In the article the analysis of the problem of development of ecological presentations and ecological consciousness is presented from the point of view of those tasks, that stand for today before every person and humanity. Basic tasks to development of ecological presentations and ecological consciousness are outlined in theory. Attention is also accented on the problem of ecological presentations and ecological consciousness with development of spirituality of personality.